

SZÓ-TAGLALÁSOK,

ÉS VALAMI A MAGYAR SZÓKÉPZÉS ISKOLAI TANÍTÁSÁRÓL.

(Olvastatott az 1866. dec. 10-kén tartott akad. ülésen.)

A szó-elemzés, vagyis a szó-képzők kitalálása és az alaprészekről való elválasztása, tudvalevőleg igen könnyű dolog, mikor oly szót kell elemezni, melynek az alaprésze is, melyről képezve van, még önállólag megvan az élő nyelvben, úgy hogy csak emezt meg a képzett szót egymás mellé kell tartani, s a mi az utóbbiban többnek, járuléknak mutatkozik, az egyszersmind a keresett szóképző is. P. o. *ember*, *ember-ség*, *ember-i*, *ember-ked* stb. Az ilyen szembetűnő szóképzők elválasztását, vagyis, hogy úgy mondjam, a közönséges szóképzést, tanítja már az elemi oktatásra szánt nyelvtan is, s e tanításnak bölcs célja és haszna egyfelől az, hogy az elemzés a gyermeki elmét az analysis műtétében gyakorolja, másfelől a gyermeket az analogia szerint való öntudatos szóalkotásra elésegíti. De épen e kettős haszna kedvéért meg kell e tanítástól kívánni, hogy szorosan helyes és alapos legyen, a mi mellett az egyszerű világos előadás magától értető kellék.

A t. osztály talán megengedi, hogy próbául egy legújabb elemi magyar nyelvtannak ebbeli tanítását röviden szemügyre vegyem; mert úgy hiszem, a m. akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság, ha már a nagy áramlású irodalmi nyelv fejlődését nem szabályozhatja is, legalább bírálólólag örködhethék az iskolai magyar nyelvtanítás felett, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, melyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni, s hogy

s hogy másrészt a nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogjon ¹⁾.

Gergely Lajos, marosvásárhelyi köztanító, írt egy nyelvtant ily cízzel: „A magyar nyelvtan elemei. Elemi és népiskoláknak. I. Rész. Szótan.“ Kolozsvár 1866. A „szóképzés“-t csak olyképen tárgyalja, hogy a tanítványokkal a szóképzőket észrevételi, a nélkül, hogy annak magyarázatába ereszkedjék, hogy az egyes képzők mit jelentenek. Helyesen határozza ugyan meg a szóképzők mivoltát, mint a melyek által „bármely szóból egy egészen *más értelmű* szót lehet alkotni, képezni“ (43. pont); de mégsem bírja a szoragoktól értelmesen megkülönböztetni, mert ez utóbbiakról (49. p.) csak azt tudja mondani, hogy „nem változtatják meg a szó értelmét, hanem csak némileg *módosítják*, s már ezen módosítást nevezzük szóragozásnak.“ Ez már érthetetlen beszéd, a melyből azt látjuk, hogy van olyan bár elemi nyelvtanító, a ki még semmi magyar grammatikából nem bírta a *viszony*-ragok és *viszony*-szók fogalmát elsajátítani. Továbbá, ha szerző úr helyesen értelmezi is a szóképzők mivoltát, mégis nagyot vét az alkalmazásban, ha p. o. a határozókat (adverbiumokat) is képzett szóknak veszi, p. o. *nagyon* szerinte a *nagy*-hoz képest épen olyan képzett szó, a milyen p. o. *halász* a *hal*-hoz képest, mintha bizony a *nagyon*-nak egészen más szóértelme volna, mint a *nagy*-nak; egy szóval a határozók képzését a szóképzéshez számítja, mely által „egészen más értelmű“ szók képeztetnek. Igaz, e részben Gergely úr semmi újítást nem követett el, sőt inkább csak a régi hagyományhoz ragaszkodott; s annyiival kevésbé lehet azért őt vétkelleni, mert magasabb rendű tankönyvek is ugyanazt teszik, p. o. Ihász Gábor „magyar nyelvtana“, melynek már a 12-dik kiadása megjelent, szintén a szóképzést három szakaszban tárgyalja: 1) névképzők; 2) igeképzők; 3) határozóképzők ²⁾.

¹⁾ Hogy csak egyet említsék, jó ideje már úgy-e bár, hogy a „tárgyi igeragozásról“ tudomásunk van. De hiába keresnők ennek magyarázatát elemi nyelvtanban, sőt alig hiszem, hogy gymnasiumi tankönyvben, tán az egy Riedlét kivéve, arról egy szóval való említést találánk. Az akadémia miatt akár még száz osztendeig tartja magát fenn a „határozatlan és határozott igeragozásokról“ való alaptalan régi tanítás.

²⁾ Mennyire összezavarják még a viszonyrag és szóképző fogalmát, mutatja ugyancsak Ihász G. tankönyve, a ki mint névragokat, egy sorban a *be*, *ra*, *től* stb. ragokkal, fölhozza a *bb* (*abb*, *ebb*) *fokragot*, meg a többesi *k-t* (19. §.). Furcsa az is, hogy a *névragok* között van egy *ül*, *ül* mint helyettesítő-*rag*, meg a határozó-

Egyáltalában hibáztatni lehet azt, hogy G. úr a szóragozás *előtt* ismerteti a szóképzést; mert a kis tanítvány, a ki a szót úgy ismeri, a mint a nyelvben alkalmaztatik, tehát több esetben ragosnak mintsem ragtalanoknak, csak akkor foghatja meg a pusztá, ragtalan szót, mikor előbb a különböző ragokkal s azok elválasztásával barátkozott meg; mert hiszen szóképzésről szólván, csak pusztá, ragtalan szó, vagyis *szóló* képzését értjük. A névszóknak *szótője* előfordul ugyan tisztán magára is, mint egyesszámi nominativus, de az igéknek *tője* igen sok esetben egy alakban sem mutatkozik tisztán magára, úgy hogy az elvont igetű ismertetése elkerülhetetlenül szükséges. Ha ezt tesszük, nem kell, úgy mint Gergely úr nyelvtárában, némely igéképzőket *ik*-esen hozni fel, mintha az *ik* az igeszóképzőhöz tartoznék, (p. o. *por-zik*, *pirosodik*, *zöldellik*, *fénylik*). — Gergely úr különben igen okosan csak olyan képzett szót vesz tekintetbe, melyeknek alapja is, mint élő szó, a nyelvben megvan. A képzett szó alapját, melyhez a képző járúl, ő *gyökszó*-nak nevezi, mi helyett jobban szeretnők az *alapszó* nevezetet használva; mert noha ő az elvont gyökökkel nem bajlódik is, mégis meglehet, hogy egyik-másik tanítványával később más értelmű szógyököket ismertetnek meg, a mikor aztán a Gergely-féle *gyökszók* fogalma (p. o. Kolozsvár is *gyökszava kolozsvári*-nak, *szorgalmas* ennek: szorgalmasabb) szegénynek a fejében zavart fog okozni. — Végre megérdemli figyelmünket, hogy ezen népiskolai nyelvtanban az elszámolt főnévképzők között megvan a *nok*, *nök* is, (p. o. *tárnok*, *mérnök*) és az *ár*, *ér* (p. o. *kádár*, *pintér*); de hiányzik, talán csak

képzők között egy *ul*, *ül* (p. o. *boldogul*, *emberül*), a melyről tüzetesen azt tanítja, hogy az *ül*, *ül* névragtól való megkülönböztetésre rövid *u*, *ü*-vel kell írni. Ilyen az iskolai nyelvszabályozás. Ehhez azonban már Gergely úr is ért, ki úgy látszik nagy ellenszenvvel van a hosszú *í* iránt, s azt csak némelykor önkényes megkülönböztetésre kasználja, p. o. *ír* (scribit): ellenben *ír* (unguentum), *sír* (ige): ellenben *sír* (sepulcrum). Tanítványai természetesen elhiszik, hogy ezen böles megkülönböztetés alapos, s követni fogják legalább írásban, ha azért nem hagyják is el „közbeszédbeli“ rossz ejtésüket. Itt figyelembe kell venni G. úrnak ezen böles jegyzetét: „Az emberek igen nagy része nem tud helyesen írni és beszélni. Az ily emberek beszédét nevezik *közbeszéd*-nek. Az oly emberek beszédét, kik úgy beszélnek mint a magyar nyelvtan kívánja, nevezik *művelt beszéd*-nek. A művelten beszélni akaró igyekezhetik tehát, hogy p. o. G. úr nyelvtana szerint az *íron*-ban lehető röviden ojtse mind az *i*-t, mind az *o*-t; hogy vajjon azután a szegény közbeszédű nép érti-e is, az más dolog.

véletlenből, a *da, de* (p. o. *szálloda, járda*). Hogy is felejtethnők ki a *nök, nők* képzőt az új-magyar nyelv grammatikájából? Ihász is szépen magyarázza ugyancsak ezen új nyelv képezményei szerint: „hivatalt, tisztséget jelentő főneveket alkot, mind nevekből, mind igékből, ú. m. *el-nök, fő-nök, ír-nök, mér-nök, parancs-nök, szó-nök, ülnök* stb.“ Riedl „Magyar nyelvtan“ 86. l. ezt mondja róla: *nök, nők* az újabb nyelvben igen gyakran használtatik személynevek képzésére oly törzsekből, melyek hivatalt vagy méltóságot jelentenek, p. o. *tanácsnok, hivatalnok, díjnök, titoknok, írnök, látnok, vésnök* stb.“ Azon nincs mit csodálkozni, hogy a *nök* képző már a magyar képzők között helyet foglal, hiszen a szörnyeteges *nök*-os szók is betolakodtak már az „újabb“ nyelv régi jó magyar szavai közé (megjegyzem itt, hogy Ballagi szótárában van ez is: *tétnök*, der Thä-ter, és *várnök* ebben: *várnok*-kar Geniekorps.) De mit vélekedik erre a komolyan bíráló magyar nyelvtudomány? Az ugyan eldöntötte már, hogy a *nök* olyan képző, mely *de jure* csak néhány idegen eredetű szóban van meg, s melynek mint nem magyar szóképző elemnek nincs is joga, hogy magyar alapszóból új magyar szót alkosson. Az ugyan kárhóztatja mint csudaszülötteket a már vele alkotott és lábra kapott új szokat *) — és mégis kénytelen elnézni, hogy ugyanazt a hybrida-képzőt az iskolai magyar nyelvtanítókönyvek épen úgy ismertetik, s ennél fogva hallgatva használatra is ajánlják, minden rosszaló megjegyzés nélkül, mint akár-mely más ősrégi magyar képzőt. Nem kellene-e neki inkább a nyelvtaníróktól követelni, hogy ha már elkerülhete tlennek látják ilyen és hasonló korcs szóképzéseket is tekintetbe venni, legalább bélyegezzék is meg olyanoknak, s igyekezzenek figyelmeztetésökkel azoknak tovább burjadzását megakadályozni. Napról napra szaporodik az irodalomban e szósörnyetegek száma, s a tanuló ifjúnak, ki az iskolai nyelvtanítás alatt már azoknak mintaképeivel megbarátkozott, nincs módjában, hogy többé fölöttük elszörnyülködjék, sőt mi-helyest az írotollat fogja, maga is bátor „szó-csinár“-nak csap föl. A grammatikusnak a valódi népnyelv időszerinti állása, s annak változásai iránt ugyan tisztelettel kell viseltetnie, de az egyesek önké-

*) Már a Magyar nyelv Rendszere (1847) azt mondta: „Elég ebből annyi a mi megvan, sőt az is sok. A ki ilyen idéetlen szót csinált, mint *göndnök*, s nem jutott eszébe, hogy ezt ragozni is kell: *göndnöknek, göndnököknek*, igen sok jótétre s imára lesz szüksége, hogy a súlyos bűnből kivetkezhessék.“

nyéből eredő irodalmi nyelv gazdagítások ellen már szabad neki elfogulatlan bíráló szavazatát is hallatni.

De térjünk vissza a szótaglalásra. Eddig ennek csak azon nemét tartottuk szem előtt, mely önállólag meglevő alapszókból képzett szókkal foglalkozik; melynek műtéte tehát úgyszólván csak a képzett szónak az alapszóval való egyszerű egybehasonlítására szorítkozik, s így semmi nehézséggel sem jár. Csakis ezen szóképzés ismertetése véleményünk szerint elemi nyelvtanítókönyvbe való.

Azonban van sok szó a magyar nyelvben, melyre ez az egyszerű taglalás nem alkalmazható; mert a szó elég hosszú arra, hogy képzővel képzettnek véljük, de nincs meg a nyelvben az illető alapszó, melyből származtassuk, s miután az alapszónak se terjedelmét se mivoltát nem ismerjük, azt sem határozhatjuk meg, hogy mit jelent az elválasztandó képző, vagy legalább micsoda *dynamicus* értéke van neki. Az ilyen szókat a józan nyelvvizsgáló egyszerűen taglalhatatlanoknak állítja, legalább egyelőre, s azon eljárást, mely mégis ilyen szókból bizonyos képzőket elválaszt, a nélkül hogy az alapszónak megvolt létezését tudná bebizonyítani, nem szótaglalásnak vagy elemzésnek, hanem önkényes szóvagdalásnak, pusztá játéknak fogja tartani, melynek se alapja, se célja nincsen. Így p. o. nagyon könnyű azt mondani, hogy *fősvény* így taglalódik: *fős+vény*, de hogy mit tesz a *fős*, annak szabatos tudásával senki sem bír; lehetne bár így is taglalni: *fösve+eny*, vagy *fösv+eny*, vagy még mélyebben behatólag *fö+s+vény*, — ugyanazon joggal s ugyanazon eredménnyel. Tudvalevőleg az újabbkori magyar szócsínálók, különösen ilyen önkényes szótaglalást is használtak föl, hogy rövid alapszókat kerítsenek vagy szakítsanak ki, melyek mivoltáról nem tudván számot adni, *brevi manu* valami jelentést rájuk decretáltak. Így az *imád*-ből hasították ki az *ima* szót, melynek „imádságot“ kell jelenteni; az *ismer*-ből az *isme*-t; *tanít*, *tanúl*, *tanu*-ból a *tan*-t = német „Lehre“; a *gyúl*, *gyújt*-ből *gyu*-t ebben: *gyu-fa*, és most ennek mintájára *gyutűs*-puska stb., s a kinek elég erős nyelvisi idegei vannak, nézze csak végig az orvosi s egyéb tudományok műszavait. Ezek mind csak az alaptalan s jogosulatlan szótaglalásnak praktikus következményei. — Igen fájlalni való tehát, hogy az ilyen szótaglalásokban már iskolai grammatikáink is gyönyörködnek, s azokat a rendes szóképzés tanításába becsúsztatják. Valóban csudálni való, mily bátran és ügyesen járnak el némely nyelvtanítók a

beható szótaglalásban. Például szolgálhat Nogáll János, nagyváradi kanonok úr magyar nyelvtana született magyarok számára (4-dik kiadás, Eger 1864). Ez tudja és tanítja, hogy *megye* = *megy*+*e*, *mente* = *ment*+*e* (miért nem = *men*+*te*?), hogy *veréb* (idegen szó) = *ver*+*éb*, *ércz* = *ér*+*cz*, hogy *ebéd* = *e*+*véd*, *szabad* = *szab*+*ad* („a mi meg van szabva“), hogy *don* képző van *tulajdon*-ban, hogy *küld*, *enged* = *kül*-*d*, *eng*-*ed*, hogy *gyalog*, *hanyag*, *öreg*, *beteg*, *meleg* szóknak *g* képzőjük van, hogy *düh*, *méh*, *terh*-től elválasztható a *h* mint képző, az *alak*, *árok*-tól meg *ak*, *ok*; *guzsaly*-tól *aly*, *korcsma*-tól *ma* (talán *korcs*-tól származik?); hogy *kormány* = *kor*+*mány*, *fővény* = *fő*+*vény*, hogy *keresztény* a *kereszt*-ből van képezve *ény* képzővel („tehát nem *keresztényén*“); *telep*, *talp*-ban van *p* képző, sőt hogy *szülz* és *méz* is képzett szók = *szül*-*z*, *mé*-*z*. — Már ha azt kérdeznők Nogáll úrtól, micsoda hát a *szül*, a melyből *szülz*, vagy a *tal*, melyből *talp* lesz, igazán nem tudna mást felelni, mit hogy azok a képzett szók elvagdalt darabjai, melyekhez a képzőül elvagdalt darabokat hozzá kell tenni, hogy az ép szavak eléálljanak. Ihász grammatikája sem tartózkodik ilyenműszótaglalási példakkal az egyes szóképzőket illusztrálni; taglalva hozza föl ezeket: *csárda*, *sanda*, *szende* (az újabb *csillagda*, *járda*, *képezde* mellett) a *da*, *de* képzőhöz; *hanyag*, *meleg*, *öreg* az *ag*, *eg*-hez; *alak*, *homok*, *kerek*, az *ak*, *ek*-hez; *harap*, *talap*, *telep* az *ap*, *ep*-hez; *gyönyör*, *nyomor* az *or*, *ör*-hez; *arasz*, *retesz* az *asz*, *esz*-hez; *kormány*, *zsákmány* a *mány*, *mény*-hez; *fővény* a *vány*, *vény*-hez; elválasztja a *kezd*, *küld*, *küzd*, *old*, *szid* igék *d*-jét, mintha az *éled*, *mosdik*-nak a *d*-jével azonos volna (így akár az *ad* ige is = *a*+*d*-nek mondható, meg *áld* = *ál*+*d*-nak, a mi igazi betűző elemzés lenne); ő érti a *gyötör*, *kever*, *esmér*, *igér*, *kísér* igék alapszavait; neki az *arat*, *mutat*, *siet*, *vezet*-beli *at*, *et* ugyanaz a mi a *kongat*, *mozgat*-beli *at*, *et* stb. — No de sem Ihász sem Nogáll uraknak sem másoknak nem lehet ezen alap nélkül való szótaglalásokat saját vétkökül felróni; e részben csak a M. nyelv Rendszere tekintélyének hódoltak, s nem egy esetben még most is az akadémiai Nagy Szótár szóelemzéseivel igazolhatják eljárásukat. E mellett még azt kell tekintetbe venni, hogy a magyar nyelv újabb iskolák számára író grammatikusai, épen úgy mint a M. nyelv Rendszere, a nyelvújítás szócsinálmányait a régi magyar szókkal egyenlő jöguakká fogadják el, s azok közül is az illető szóképzőkhöz való példákat válogatják, p. o. ilyen szókat is

mint: *eszély, kelme, eszme, alany, ülep, jogar, részvény, sürgöny, mozdony, talány, estély* stb. illusztráló példaszóknak használnak. Ezt teszi még Riedl legújabb „Magyar nyelvtana“ is, kinek másrészt megint azt az érdemét kell elismerni, hogy a szóképzők előadásában oly szók taglalásától óvakodik, melyeknek semmi másként létező alapszavát nem tudja kimutatni, s többhelyt arra figyelmezteti a tanulót, hogy ilyeneket nem kell s nem lehet elemezni: p. o. az *ár, ér* képzőnél a *kulcsár, tanár, futár, áldozár, csillár* példák után azt mondja: „ettől meg kell különböztetni a homályos, a gyöktől *el nem választható r, ár, ér* képzőt, mely fő- és melléknevekben fordul elé, p. o. *agyar, gödör, egér, gunár, madár, kenyér, sugár, számár, szekér* stb. és *sudár, kövér, csapodár, botor, göndör* stb.“; vagy az *asz, esz* képzőnél, az elemezhető példák után: „különben nagyobb részt *homályos*, mint ezekben: *pimasz, ravasz*“. Különben Riedl úr, még egy másik helyen is ad jó példát a nyelvtanítóknak, azt mondván a *cza, cze* képzőről, hogy idegen eredetű, s csak is idegen nyelvekből átvett szókon fordul elé, p. o. *apácza* (abbatissa), *kancza* (szláv: *konica*), *utcza* (ulica), *pálcza* (palica), *lócza* (lavica), *pincze* (pivnica), *gerlicze* (hrdlíca) stb. — csak hogy még más helyen is hasonlót mondhatott volna. — A mit tehát a magyar nyelvtanítóknak, kik iskolák számára írják munkáikat, e részben ajánlani, sőt tőlük követelni kell, az óvatos szorítkozás arra, a mit valóban tudnak, s a miről számot tudnak adni; ohajtani való volna az is, hogy a nem rendes képzőkkel jól rosszul csinált, vagy hosszabb régi szókból erőszakosan elrövidített új szókat egy külön szakaszban, nyelvészeti értékük kellő méltánylása mellett, tárgyalják, s már a tanuló ifjuságnak egy kis fogalmat adnának arról, hogy milyen szókat szabad képezni, a nélkül hogy a nyelv ősi szóalkotásaiban kifejezett fejlődési törvényeit megsértenők. A magyar szóképzésnek az iskolákban való előadásától főleg azt a hasznót kellene ohajtani, hogy ellene működjek azon könyelmű szófaragásnak, mely valamely új szót csinál akár-hogy, s jó voltát és jogosultságát csak a szerint itéli meg, a mint egy háromszori „kóstoló“ elmondás azt a füllel meg tudja kedveltetni.

E szerint, ha t. i. csak azon szókat tartjuk taglalhatóknak, melyeknek alapszavait s képzőit a magyar nyelvből ismerjük, nagy része a magyar szóknak örök időkre elemzetlennek maradna, s a magyar nyelvtudomány e részben csakugyan nagyon tehetetlennek

mutakoznék. De vajjon nem lehet-e e bajon az által segíteni, hogy az ismeretlen alapszó helyébe valami úgynevezett „elavult törzset“ vagy „elvont gyököt“ teszünk, s ehhez ragasztván a képzőt, a szófejtést kísértjük meg? „Elavult“ törzset készséggel elfogadunk, feltéve hogy az „elavult“ szó a maga igazi értelmében használtassék, oly szóról, mely történeti bizonyítékok (nyelvemlékek) szerint valamikor a nyelvben valóban élt, s most már a használatból kivészett; de nem fogadhatjuk el a csak „felvételesen“ vagy „hypothetice elavult“ törzset, mely nem más mint pusztá abstractio, s melyet helyesen „elvont törzsnek“ kell nevezni. Ilyennek, valamint az „elvont gyöknek“ mindig csak subjectiv értéke van, s nem olynemű, hogy „objectiv biztosság“ szerint a szófejtés alapját tehetné. Ilyen elvont törzsek és gyökök nem pótolják a szótaglálónak a létező vagy létezettnek bizonyítható alapszókat. Szükségesnek látom ezen óvástételt, mert a M.ny.Szótára épen ilyenekkel eszközli sok szóelemzéseit, merő subjectiv abstractiókat nyelvtörténeti adatok gyanánt használván. Mert különben nem tudom, hogyan lehet ilyen szótaglálásokról számot adni, a milyenek a következők: *harang* = *haran-og*, *koporsó* = *kop-or-s-ó* („igenév az elavult *koporos* vagy inkább *koporoz* igéből“), *kebel* = *keb-el* („*keb* elvont gyöke *kebel*-nek“) *kantár* = *kam-t-ár* stb. Nem volna nehéz azt is megmutatni, mily bizonytalan alapú sokszor ily elvont gyök, p. o. ha azt mondjuk, hogy „*kamat*-nak gyöke *kam*, s jelent tőképézésért kikötött kárpótlást,“ hogy tudjuk meg azt, hogy épen *kam* és nem *ka* a gyök s az *m* még a képzőhöz tartozik? s hogy tudjuk meg azt, hogy ez a gyök „a tőképézésért kikötött kárpótlást“ jelent, azaz tulajdonképen ugyanazt, a mit maga a *kamat* szó, úgy hogy a képző semmi változást nem tett a gyök jelentésén? (Mellékesleg mondva, *kamat* a déli-szláv révén átjutott görög szó: *κάματος*, új-gör. = *foenus*, melynek görög gyöke ugyan *kam*, de a mint tudjuk, korántsem jelentett magában *kamatot*). Vagy miért a *csúnya*-nak elvont gyöke *csúny* v. *csún* és nem szintannyi joggal *csú* is, a mi, ha úgy tetszik a *csúf*-ból is kiválik? Ezt csak merő subjectiv tetszés döntheti el, s mielőtt ehhez folyamodnánk, azt hiszem, jobb az egész elemzést is abban hagyni.

Azonban van egy mód, melyen az elvont törzset is, történeti értelemben vett „elavulttá“ lehet emelni, vagyis más szóval, úgy vonhatni el az alapszót, hogy az valóban létezettnek bebizonyúljon. Ezt a módot nyújtják nekünk sok esetben a rokon nyelvek, midőn

oly szókat is lelünk bennök fennmaradva, melyek valamikor megvoltak a magyar nyelvben is, de melyeknek ez csak továbbképzettjeit tartotta meg. Hogyan lehet ily úton objective biztos szó-taglalásokat eszközölni, egynéhány példával fogom a t. osztálynak bemutatni, egyszersmind az illető szóképző értékét is föl világosítván.

Kemény. Sovány.

Van több akár *ny*, akár *ény*, *ány* végű nevszó, mint p. o. *kemény*, *sovány* is; de a magyar nyelvkincsben már nincsenek meg a *kemény*, *sovány*-nál egyszerűbb alapszók; teszem *keme*, *sova* vagy *kem*, *sov*. A M. ny. Szótára ezen utóbbi alakokat „vonta el“ alapúl, s a *kemény*-re azt véli „hogy talán a *kő* szóval lehetne viszonyba hozni, mintha volna *kővény*, *kevény*, *kemény*.“ A *sov* jelentése meg szerinte = „üres, fogyatkozott.“ Itt azon bajban vagyunk, hogy nem ismerve az alapszót, a képzőt se tudjuk igazán meghatározni, hogy csak *ny*-e, vagy *ány*, *ény*-e a képző? Segítséget csak kívülről várhatunk, mert a magyar nyelv körén belül semmi okoskodó bölcseség nem tudja életre hozni, a mi egyszer elveszett.

Segít is a mordvin nyelv, a melyben megvannak e szók: *kemä* „kemény, erősen tartó; fösvény“ (= tenax; épen így jelent a cseremis *pengede* is erősen tartót és fösvényt); és *šuva* (moksa dial.) vagy *čova* (erza d.) „vékony“. Ezen tanúság szerint a *kemény*, *sovány* alapszavaiúl elvonom ezeket: *keme*, *sova*, valódi „elavultságokat“ a még létező mordvin *kemä*, *šuva* v. *čova*-val bizonyítván, melyekkel látnivalólag teljesen egyezők; mert a „vékony“ és „sovány“ jelentésükre nézve sem különböznek lényegesen. Így a *kemény* és *sovány*-nak képzője csak *ny* volna, mely az alapszó értelmén semmi föltetsző változást nem okoz. Oly képző pedig, melynek oly kevésbé változtató értéke volna, csak valami nyomatékosító vagy kicsinyítő képző lehet, melyet a nyelvhasználat hamar meg szokott szokni, s többé nem is érezni, a mely épen az a körülmény, mely aztán az alapszónak a nyelvből való eltűnését is elésegíti*). S az *ny*-t mint kicsinyítő képzőt, szintén a mordvin nyelvből mutathatom be, a melynek legrendesebb névszó-kicsinyítője *nä*, szerfelett gyakran használtatik, a mint a NyK. V. 1-ső füzetében közlött erza-mord-

*) V.ö. a román nyelvek köréből, francia: *oreille* = auricula, *oiseau* = avicellus stb., mind eredeti diminutívumok, melyek mellől az egyszerű alapszók elvesztek.

vin vagy az Ahlqvist grammatikájabeli moksa-mordvin textusokból látható. Példák: olga rúd: olganä v. olginä, káskav zsák: káskavnä zacskó, kev kö: kevnä, kujmä kosár: kujmenä, kud ház: kudnä (erzáúl kudo: kudine), jolma kicsiny: jolmanä, čora fiú, legény: čoranä (e.-m. čorine), täštä csillag: täštänä (e.-m. tešče: tešcene), stíf leány: stifnä, narmin madár: narminnä, pajgä harang: pajgenä csengetyü, panda hegy: pandinä, vaza borjú: vaznä, reve (erza) juh: revene stb. Meg kell jegyezni, hogy néha az egyik dialectusban csak a kicsinyített szóalak van meg, vagy hogy a kicsinyített alak az alapalak mellett különbség nélkül használtatik, a mi világosan a képző-érték clenyszésére mutat, p. o. šov késhát, erza-d. csak šovone; šuva, šuvanä vékony (Regulynál csak a kicsinyített alak van); t'oždü és t'oždänü könnyü, erz. csak šoždine; erz. s'ov és s'ovone szárny; nürhkü rövid, erz. nür'kine; erz. povo fajd (= finn pyy), moksaúl povnä; vaša és vašenü csikó (Ahlqvistnál csak az utóbbi). Így történik, hogg a kicsinyítés érezhetővé tételére a nä képző ismételve kitétetik, p. o. šuvanänü (ebből: šuvanä, ebből: šuva). — Ezen nä kicsinyítő képzővel azonosnak tartván a magy. ny-t a kemény, sovány szókban, ezeket képzőstül ellenébe állíthatjuk a mordvin šuvanä-nek (= sovány), melyet meg is találunk, és mordvin kemänü-nek (kemény), melyet rend szerint képezhetünk. A magyar ny az említett szók végén, a mint látni való, hátul kopott képzőalak; épen úgy áll a magy. mony ellenében a mordvin mona, finn muna-nak.

Hogy egy magy. ny-nek joggal eredeti kicsinyítő értéket tulajdoníthatunk, abból is kitűnik, hogy néhány olyan szó, mely jelentésénél fogva a kicsinyítést legtermészetesebben elfogadja, épen ny-vel is fordul elé, t. i. maga a kicsinységet jelentő kicsiny (v.ö. kicsi, kicsi-d, kis), melyről Riedl nem helyesen egy csiny képzőt von le (M. Nyelvt. 82. l.) és piczi-ny (v.ö. piczi). Megjegyzem, hogy az erza-mordvin viškine kicsiny szintén a ne (nä) képzőt látatja. Az említett ny-nek ezen értelmezése mindenesetre alaposabb és elfogadhatóbb, mint a M. ny. Szótára szerint azt pusztá „kisarjadzásnak“ tartani, a mely szófejtési expediens amúgy is nagyon kétes természetű.

Alacsony. A M. ny. Szótára így magyarázza: „gyöke al, s képzője a kicsinyítő acs, melyből u vagy ó tulajdonságot jelező képzővel lett alacsó v. alacsu, s végre ebből n toldalékkal fejlett ki alacson.“ A

gyöke igaz világos, hogy *al*, de a közvetítő *alacs*, *alacsó* merő felvételen alapúlnak. Ha annak, a mi a vég *ny* v. *n* előtt van, történeti alapját keressük, ezt már nem a magyarban, de igen is a finnben találjuk, a hol *alhaise* jelent „alacsony“-t, és ennek megfelel a magyar *alacso-*, mely még csak a kicsinyítő *ny*-vel van megtoldva az *alacsony*-ban. A kicsinyítés nagyon illő a szó értelméhez. Az *alacsony*-nak alapszavát, *alacso*-t, a finn *alhaise* ellenébe tartván, megint a finn nyelv annak további elemzésére is segít. Ugyanis *alhaise* a közönséges *ise* melléknévképző által (= magy. *s*), az *alhaból* *cred*, mely substantive van véve = alatt való tér, mert viszonyragokkal helyadverbiumokat képez: *alhaalla* alatt, *alhaalle* lefelé, *alhaalta* alulról. E szerint az egész *alacsony* szónak helyes taglalása: *ala-cso+ny*.

Asszony — a H. Beszéd szerint: *ahszin* v. *akszin* (*ahszony*, *akszony*). „E szónak eredetét megfejteni, még eddig nem sikerült az elemzőknek“ — mondja a M. Ny. Szótára, s maga részéről azt *ágzó*, *ágazó*-nak fejtegeti, a nemzedéki szaporításra nézve, melynek egy-egy fajtát sarját *ág*-nak mondjuk. Ezen szófejtés látnivalólag úgy szóalaki mint szóértelmi akadályokba ütközik: mert hogy *ágazó+ny*-ből *asszony* lehetne, több mint valószínűtlen; aztán az *asszony* szónak semmi köze nincs a nemzedéki szaporításhoz, mert nem a szülő nőt jelenti, hanem csupa tisztelő czímszó, melynek a genealogicus nomenclaturában semmi helye nincsen. — Más alap az *asszony* szó számára már régen ki van mutatva a finn *akka*-ban, mely „*asszony*“-nyal jelentésileg eléggé jól egyező. (V.ö. mordvin *aka* néne; cseremiszlül is *akaj* néne, a mi a tatár-csuvással is közös. Kétség nélkül az *öregebb*-ség alapérteleme e szónak, a mire nézve a *senior*-nak fejlődését a román nyelvekben vehetni egybe). Ezzel állította egybe Hunfalvy P. az 1853-ki Értesítőben, kiindulva a régi *achscin* alakból. De csak félig helyes az, a mit ott tovább mond, hogy *szin*, *szony* képző azonos a *cson* képzővel (*alacsony*-ban), s még nem tudjuk azt is, micsoda és mire való hát az a *szony* képző? — A fentebbiek alapján most így elemzem az egész *asszony* (*ahszony*) szót. Az *ny*, *n* eredeti kicsinyítő képző elhagyása után megmaradó *ahszo*-(*ahszi*-) tökéletesen visszatükröződik a finn *akkase*-ban, ez pedig az *akka*-nak diminutivuma. Az egész szó tehát így taglalódik: *ah-szo+ny* (*ah-szi+n*) = *akka-se+nä*. A kicsinyített alak az *asszony*-ban mint megszólító szóban, kétségtelenül eredetileg csak

kedvességet akart kifejezni. A finn ember, p. o. így szólítja meg feleségét: *akkaseni „akkácskám“* (asszonyom).

Nöstény. Kétség nélkül a nő szótól származik, melynek megfelelőjét (*neu*) p. o. a vogul nyelv is a „nöstény“ állat megjelelésére használja (p. o. *neu pol'te* n. fajd, *neu amp* n. eb, szuka). De a képzésről még nem tudunk számot adni. De azt hiszem nem tévedek, ha szintén kicsinyítő képzőket keresek benne, v.ö. a latin *femella* (= *feminula*) és német *weibchen*. A nöstény-beli *nöste*-t egybeállítom a finn *neitse* szóval, mely fiatal (kis) nőt = leányt jelent, s nyilván szintén egy nő-t jelentő szóból származik, mely maga ily rövid alakban a finnben nincs meg (használtatik *naise*), s ugyancsak a magyar nő, mordvin *ni*-nek felelne meg. A *nöstény* tehát így taglaldik: *nö-ste-ny* (= *neitse-nyä*). Arra nézve, hogy a magyar szóban *st* (azaz *št*) áll a finn szóbeli *ts*-nek ellenében, figyelmeztetek, hogy már a finn nyelv körén belül *ts* egynek mutatkozik *ht*-vel, még pedig ez utóbbi a rokon nyelvek szerint eredetibbnek, v.ö. *otso* és *ohto* medve, mordv. *ofta*, épen úgy mint mordv. *kafta* kettő = finn *kahte*. Így a finn *metsä* (erdő)-nek dialecticus páralakja *mehtä*, az *itse* (maga)-nak *ihte* stb. Már pedig a finn *ht*-nek ellenében találjuk a magy. *st* (*št*)-t ebben: = *estve est*, finn *ehto*. A finn *ht*-nek, épen úgy mint a magyarban, megfelel *št* a cseremiszbén is, p. o. cser. *mošte*-(tudni, birni, érteni) = f. *mahta*-, cs. *vaštar* kora jávor = f. *vahtera* v. *vahteri*, cs. *tošta*-(magában bízni, merni) = f. *tohti*, cs. *vaštalde* cserélni = f. *vaihta*-. A cseremiszbé *št* pedig ugyancsak egy fokon áll a magyar *st* (*št*)-vel, a mint az *ostor* szó = cser. *voštor*, *vašter* (virga) mutatja. Ennyi a magyar *nöstény*-beli *ste* képzőnek hangviszonyairól a finn *neitse*-beli *tse*-hez. Hozzá teszem, hogy mint külön képző a magyar *ste*-(*šte*)-hez analog *štö* találatik a cseremiszbé *üštö* (öv) szóbán, ezt akár a magy. *öv* mellé akár a finn *vyö* mellé tartva.

Legény. Ezt a szót se lehet, a magyar nyelv terén, semmiképen elemezni vagy taglalni, ha csak a M. Ny. Szótárával nem akarjuk a *leng* igét benne fölfedezni, s a *legény*-t a mozgékony élelénkségről *leng-ény*-nek magyarázni; a M. Ny. Szót. hozzá teszi, hogy ez a *leng* v. *leg* legközelebb rokon a *ledér* szónak *led* gyökével, mintha volna *ledény*, azaz: erejének önérzetében ledérkedő, csapongó. No azt hiszem megköszöni a magyar legény nevének ezen dicső voltát; azt sem tudom, hogyan kerül ki a *lengés*-ből a bátorság és erő-

teljesség fogalma, melyet a *legény* szóhoz kötünk. Ne elméskedjünk, hanem valljuk be egyenesen, hogy nem tudjuk, miért teszen a *legény* szó juvenis-t. Azt azonban tehetjük, hogy a *legény* szónak a magyarban már nem élő alapszavát mutassuk ki, s így egyik képzőt is biztossággal elválaszszuk. Ugyanis a finnben megvan az *ylkä* szó, mely különösen „völegényt“ jelent, tehát olyasmit, a mire a magyar nyelv is kizárólagosan a *legény* szót használja, mely egyszerűs mind a házasság-emberhez való ellentétet is foglal magában (v. ö. *agg legény*). A finn *ylkä*-nek megfelelő része a *legény* szónak pedig *lege*, mely alak az *ylkä*-től csak könnyű hangtranspositio által különbözik. A *legény* ezen kívül még a fenn tárgyalt *ny* kicsinyítő képzőt vette föl; úgy a mint a mordvinban a hasonjelentésű *coranä*, *corine* a megfelelő *nä*, *ne* képzővel alakult. *Legény* tehát, a mennyire biztosan lehet taglalni; *lege+ny* = finn *ylkä+nä*.

Edény (vas). — A megfelelő cseremiszi *ate* szerint = *ede+ny*. A kicsinyítés éppen úgy ment végbe, mint a mordvin *kädgenä*-ben (l. NyK. V. 119.) a *kädgä* (edény)-hez képest.

Az *ny* képzőt mint eredetileg kicsinyítőt még több más magyar névszókban is gyaníthatni, melyeken ilyen értelem-módosítás eleinte nagyon alkalmasan történhetett, p. o. ezekben: *leány* (a *legény*-nek amúgyis párosa), *szegény* (sajnálkozó szó), *hitvány*, *keskeny*, *szerény*, *vékony*, *ösvény* (cseremisziül *izi korna* azaz: kis út); de ez eddig csak gyanítás lehet, míg az illető alapszók, mint valóban „elavultakat“ s nem csak elvontakat ki nem mutathatjuk. Azt sem nyomozom most, hogy az *eleven*, *szökevény*, *jövevény* féle *n*, *ny* végű szókat lehet-e a tárgyalt *ny* = mord. *nä* képzővel s a finn *va*, *vä* féleknek megfelelő régi participialis alakokkal, mint alapszókkal, magyarázni.

Ha ily úton, valóban létezett alapszók kimutatásával, a homályos képzésű szók megfejtésére törekszünk, nem fogunk ugyan oly könnyű szerrel e munkának végére járhatni, mint ha tetszés szerint a szókat darabokra vagdaljuk, s rá dictáljuk, hogy ez legyen gyök, ez meg ilyen vagy olyan képző, kisarjadzás vagy toldalék: de a kevesebb, a mit tudni fogunk, képzelődéstől mentt, biztos tudás lesz.